

ذخیره خوارزمشاهی

سید اسماعیل جرجانی

(به سال ۵۰۴ ق.)

مجلد ششم

کتاب نهم و قرابادین

مقدمه، تخریج و تعلیقات

دکتر حسین حبیبی

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

سروشنامه	جرجانی، سیداسماعیل، ۱۳۴۱-۵۳۱ق
عنوان قراردادی	ذخیره خوارزمشاهی
عنوان و نام پدیدآور	ذخیره خوارزمشاهی/ نگاشته سیداسماعیل جرجانی؛ مقدمه و تصحیح و تعلیقات حسین علیقلی با همکاری هادی نوادفلاح
مشخصات نشر	تهران: سفیراردهال، ۱۳۹۳
مشخصات ظاهری	۶جلد
فروست	مجموعه‌ی دوا و درمان در روزگاران کهن؛ ۲۱
شابک	دوره ۶: ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۳-۲۰۸۵ ج ۱؛ ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۳-۲۰۸۵ ج ۲؛ ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۳-۲۰۸۵ ج ۳؛ ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۳-۲۰۸۵ ج ۴؛ ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۳-۲۰۸۵ ج ۵؛ ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۳-۲۰۸۵ ج ۶
وضعیت فهرست‌نویسی	ج ۱؛ ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۳-۲۱۴۶ ج ۲؛ ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۳-۲۱۴۶ ج ۳؛ ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۳-۲۱۴۶ ج ۴؛ ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۳-۲۱۴۶ ج ۵؛ ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۳-۲۱۴۶ ج ۶
یادداشت	ج ۲ و ۳ چاپ اول؛ (فلیبا)
مترجم	ج ۱: کتاب اول: اندر شناختن حد طب و منفعت آن... کتاب دوم: اندر شناختن حال‌های تن مردم از اندروسی و بیماری - ج ۲: کتاب سوم: اندر تدبیر نگاه داشتن اندروسی؛ کتاب چهارم: اندر استخراج مریض - ج ۳: کتاب پنجم: اندر شناختن تب؛ کتاب ششم: اندر علاج بیماری‌های اندام‌ها (گفتار اول و دوم).
موضوع	پزشکی اسلامی - متون قدیمی تا قرن ۱۴
موضوع	داروشناسی
موضوع	تبر فارسی - قرن ۱۶
شناسه افزودن	علیقلی، حسین، ۱۳۶۵
شناسه افزوده	نوادفلاح، هادی، ۱۳۴۹
ردیف کتاب	۱۳۹۳ ج ۱/۲۸۳ R
ردیف دی. سی	۶۱۰/۹۱۷۶۷۱
شماره پیشنهاد ملی	۳۶۱۲۱۱۸

ذخیره خوارزمشاهی

(مجلد ششم: کتاب لیم و قراپادین)

تألیف: سید اسماعیل جرجانی

مصحح: دکتر حسین علیقلی

از مجموعه: دوا و درمان در روزگاران کهن؛ ۴۱

نوبت چاپ: اول-۱۱، ۵

صفحه‌آرایی و طراح جلد: واحد آماده‌سازی سفیراردهال

لیتوگرافی، چاپ، صحافی: سفیراردهال

شمارگان: ۵۵۰ نسخه ♦ شماره نشر: ۱-۳۶۵

قیمت دوره ۶جلدی: ۲۵۰۰۰۰ ریال ♦ قیمت جلد ششم: ۲۵۰۰۰۰ ریال

© حق چاپ: ۱۳۹۵، انتشارات سفیراردهال www.safirardehal.ir

شابک دوره: ۶-۲۱۴-۳۱۳-۶۰۰-۹۷۸

شابک جلد ۶: ۹-۲۱۴-۳۱۳-۶۰۰-۹۷۸

نشانی دفتر: تهران، خیابان مفتاح، خیابان سمیه، روبه روی بانک ملی ایران، ساختمان ۱۱۸، واحد ۴
تلفن مرکز پخش: ۸۸۳۱۹۳۴۲-۸۸۳۱۲۸۹۸ گد پستی: ۱۵۸۱۸-۲۴۷۱۵ email: safirardehal@yahoo.com

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه‌برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستندنویسی، و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

فهرست مطالب

۱	مقدمه مصباح
۱	کتاب نهم: اندر احوال چیزهای زیانکار و زهرها و دفع مضرت آن و علاج
۳	آن و این کتاب را به تازی «کتاب السُموم» گویند
۳	گفتار نخستین: اندر احتیاط کردن از زهرها و یاد کردن انواع زهرها بر طریق
۳	کلی و قانون علاج زهرها: یاد کردن داروهای زیانکار معدنی و نباتی و حیوانی
۱۱	و علاج آن
۱۱	باب نخستین از گفتار نخستین: اندر احتیاط کردن تا اگر زهری دهند اثر نکند
۱۳	باب دوم از گفتار نخستین: اندر یاد کردن انواع زهرها بر طریق کلی
۱۴	باب سیم از گفتار نخستین: اندر آنکه چگونه بتوان دانست که زهر کدام نوع داده‌اند
۱۵	باب چهارم از گفتار نخستین: اندر قانون سرچ زهرها
۱۷	باب پنجم از گفتار نخستین: اندر یاد کردن داروها که مضرت همه زهرها را دفع کند
۱۸	باب ششم از گفتار نخستین: اندر داروهای معدنی که در میان دارد
۲۱	باب هفتم از گفتار نخستین: اندر داروهای نباتی که گوهر آنها بدست است
۲۲	باب هشتم از گفتار نخستین: اندر داروهای گرم زیانکار
۲۶	باب نهم از گفتار نخستین: اندر داروهای سرد زیانکار
۳۰	باب دهم از گفتار نخستین: اندر زهرهای حیوانی
۳۹	گفتار دوم: اندر گزیدن ماران و جانوران زیانکار و زهرناک بر طریق کلی و تدبیر
۳۹	راندن حشرات بر طریق جمله و تفصیل
۳۹	باب نخستین از گفتار دوم: اندر تدبیر کلی اندر علاج گزیدن ماران و جانوران زهرناک
۴۱	باب دوم از گفتار دوم: اندر یاد کردن داروها که از بهر گزیدن جانوران زهرناک خورند
۴۲	باب سیم از گفتار دوم: اندر طلی‌ها که بر گزیدگی جانوران زهرناک طلی کنند
۴۳	باب چهارم از گفتار دوم: اندر داروها که بر تن طلی کنند تا جانوران زیانکار از وی دور باشند
۴۴	باب پنجم از گفتار دوم: اندر یاد کردن داروها که اندر خانه بگسترند و دود کنند و نزدیک سولاخ
۴۴	حشرات و هوام بنهند و بریزند تا همه بگریزند

- باب ششم از گفتار دوم: اندر یاد کردن داروهایی که بعضی جانوران را بکشد..... ۴۵
- باب هفتم از گفتار دوم: اندر تدبیر دور کردن و هلاک کردن جانوران زیانکار بر سیل تفصیل..... ۴۵
- گفتار سوم: اندر گزیدن ماران و علاج آن..... ۴۹**
- باب نخستین از گفتار سیم: اندر یاد کردن انواع ماران و احوال گزیدن ایشان..... ۴۹
- باب دوم از گفتار سیم: اندر گزیدن ماران که در طبقه نخستین اند و علاج آن..... ۵۲
- باب سیم از گفتار سیم: اندر گزیدن ماران که در طبقه دوم اند..... ۵۴
- باب چهارم از گفتار سیم: اندر گزیدن مارانی که زهر ایشان ضعیف باشد و علاج گزیدن ایشان علاج قرحه باشد..... ۵۸
- گفتار چهارم: اندر گزیدن مردم و گزیدن سگ و گرگ و غیر آن..... ۶۱**
- باب نخستین از گفتار چهارم: اندر گزیدن مردم..... ۶۱
- باب دوم از گفتار چهارم: اندر گزیدن سگ و گرگ غیر دیوانه..... ۶۲
- باب سیم از گفتار چهارم: اندر صفت های سگ دیوانه و گرگ دیوانه و شغال دیوانه..... ۶۲
- باب چهارم از گفتار چهارم: اندر یاد کردن حالها که از گزیدن سگ دیوانه پدید آید..... ۶۳
- باب پنجم از گفتار چهارم: اندر فرق میان گزیدگی سگ دیوانه و غیر دیوانه و آزمودن آن..... ۶۴
- باب ششم از گفتار چهارم: اندر علاج گزیدن سگ دیوانه..... ۶۵
- باب هفتم از گفتار چهارم: اندر گزیدن پستک و بوز و شیر و جراحت چنگال او..... ۶۹
- باب هشتم از گفتار چهارم: اندر گزیدن تمساح..... ۶۹
- باب نهم از گفتار چهارم: اندر گزیدن گربه..... ۷۰
- باب دهم از گفتار چهارم: اندر گزیدن قرد..... ۷۰
- باب یازدهم از گفتار چهارم: اندر گزیدن راسو..... ۷۰
- باب دوازدهم از گفتار چهارم: اندر گزیدن حیوانی که او را موعی گویند..... ۷۱
- گفتار پنجم: اندر گزیدن حشرات..... ۷۳**
- باب نخستین از گفتار پنجم: اندر زخم کژدم دشتی..... ۷۳
- باب دوم از گفتار پنجم: اندر زخم جراره..... ۷۶
- باب سیم از گفتار پنجم: اندر گزیدن عنکبوتها و رتلاها..... ۷۷
- باب چهارم از گفتار پنجم: اندر گزیدن عنکبوت..... ۸۱
- باب پنجم از گفتار پنجم: اندر گزیدن شپش کرکس..... ۸۲
- باب ششم از گفتار پنجم: اندر گزیدن جانوری که پایها بسیار دارد و بدین نام معروف است..... ۸۲
- باب هفتم از گفتار پنجم: اندر گزیدن کرباسه که به تازی سام ابرص گویند و انواع آن و خردی و بزرگی آن..... ۸۳
- باب هشتم از گفتار پنجم: اندر زخم انواع زنبور..... ۸۴

۸۴	باب نهم از گفتار پنجم: اندر گزیدن مورچه پرنده
۸۵	باب دهم از گفتار پنجم: اندر زخم کزدم دریایی
۸۵	باب یازدهم از گفتار پنجم: اندر گزیدن ضفدع بحری
۸۶	فصل اول: اندر عذر دیر تمام شدن این کتاب
۸۷	فصل دوم: اندر عذر تقصیری که اندر این کتاب است
۸۸	فصل سیم: اندر عذر طیبیان از جهت بیماری که ایشان را افتد
۹۳	گفتار اندر منافع اعضای حیوانات به ترتیب حروف هجی ا ب ت ث ج
۹۳	حرف الالف
۹۶	حرف الباء
۹۸	حرف التاء
۹۸	حرف الثاء
۹۹	حرف الجیم
۱۰۰	حرف الحاء
۱۰۳	حرف الخاء
۱۰۵	حرف الدال
۱۰۷	حرف الذال
۱۰۸	حرف الراء
۱۰۸	حرف السین
۱۱۰	حرف الصاد
۱۱۰	حرف الضاد
۱۱۱	حرف الطاء
۱۱۲	حرف العین
۱۱۳	حرف الفاء
۱۱۴	حرف القاف
۱۱۵	حرف الکاف
۱۱۵	حرف اللام
۱۱۵	حرف المیم
۱۱۶	حرف النون
۱۱۶	حرف الواو
۱۱۶	حرف الهاء

کتاب قرا بادین از ذخیره خوارزمشاهی	۱۱۷
گفتار نخستین	۱۲۱
باب نخستین: اندر داروها که اندر طلی و ضماد و نطول و شوموم خداوند سرسام گرم و صداع گرم و بی خوابی و مالیخولیا و دیوانگی به کار آید	۱۲۴
باب دوم: اندر داروها که در حقیقه خداوند سرسام و صداع گرم به کار آید	۱۲۵
باب سیم: اندر داروها که در طلی و ضماد و نطول بیماری های سر که از سردی و تری بود و از بادهای غلیظ باشد و	۱۲۵
باب چهارم: اندر داروها که در شربت و مسهل و معجون اصحاب و سواس و مالیخولیا و بیماری های سودایی و بدنی به کار آید چون: صرع و سکنه و فالج و لقوه و لیشرعس و آنچه بدین ماند	۱۲۹
باب پنجم: اندر داروهای چشم	۱۳۳
باب ششم: اندر داروهای گوش	۱۴۰
باب هفتم: اندر داروهای بینی	۱۴۶
باب هشتم: اندر داروهای زکام و نزله و عطسه و سرفه	۱۵۱
باب نهم: اندر داروهای دندان و لب و گوشت بن دندان	۱۵۲
باب دهم: اندر داروهای بیماری های زنان	۱۵۵
باب یازدهم: اندر داروهای ضفدع و ملار	۱۵۶
باب دوازدهم: اندر داروهای دندان	۱۵۷
باب سیزدهم: اندر داروها که در علاج آواز به کار آید	۱۶۰
باب چهاردهم: اندر داروهای دُبحه و خناق	۱۶۱
باب پانزدهم: اندر داروهای بره ها که زندرون حلق و مری را آید و داروهای دیوچه که به حلق فرو رفته باشد	۱۶۳
باب شانزدهم: اندر داروهای ربو و ضیق النفس	۱۶۳
باب هفدهم: اندر داروهای سرفه	۱۶۵
باب هجدهم: اندر داروهای خون برآمدن از گلو	۱۶۶
باب نوزدهم: اندر داروهای دل	۱۶۸
باب بیستم: اندر داروهای معده	۱۷۵
باب بیست و یکم: اندر داروهای جگر	۱۸۴
باب بیست و دوم: اندر داروهای سپرز	۱۸۸
باب بیست و سیم: اندر داروهای یرقان	۱۸۹
باب بیست و چهارم: اندر داروهای استسقا	۱۹۰
باب بیست و پنجم: اندر داروهای اسهال و سحج و زحیر	۱۹۳

۱۹۷	باب بیست و ششم: اندر داروهای مقعد و شرح
۲۰۱	باب بیست و هفتم: اندر داروهای کرمان خرد و بزرگ که اندر روده‌ها تولد کنند
۲۰۲	باب بیست و هشتم: اندر داروهای قولنج و درد شکم
۲۰۶	باب بیست و نهم: اندر داروهای گرده و مئانه
۲۱۷	باب سی‌ام: اندر داروهای بیماری‌ها که مخصوص است به مردان
۲۲۵	باب سی و یکم: اندر داروها که به علاج زنان مخصوص است
۲۳۳	باب سی و دوم: اندر داروهای درد اندامها
۲۳۶	باب سی و سه: اندر داروهای آماس‌ها و بثره‌های گرم و سرد
۲۴۸	باب سی و چهارم: اندر جراحات‌ها و داروهای آن
۲۵۰	باب سی و پنجم: اندر داروهای اندام‌ها که از جای خویش بیرون آید
۲۵۱	باب سی و ششم: اندر داروهای موی سر و موی دیگر اندامها
۲۵۴	باب سی و هفتم: اندر داروها که بثره را و اطراف را پاک دارد و نیکو کند
۲۵۸	باب سی و هشتم: اندر پاد زرها درو‌ها که مضرت زرها بازدارد
۲۶۳	گفتار دوم از قرافادین: اندر یاد کردن داروها و معجون‌های مرکب
	باب نخستین: اندر یاد کردن طریق اصحاب، ترتیب و اصحاب قیاس اندر علاج کردن به داروهای
۲۶۶	مفرد و مرکب
۲۶۷	باب دوم: اندر یاد کردن اسباب حاجتمندی بسیار شناختن داروهای مرکب
۲۷۲	باب سوم: اندر یاد کردن قانون اوزان داروهای مفرد اندر روهای مرکب
۲۷۴	باب چهارم: اندر آنکه داروها چگونه ترکیب باید کرد
۲۷۶	باب پنجم: اندر تدبیر بعضی داروها که نباید شست و بیاید و است بریان باید کرد
۲۷۸	باب ششم: اندر عمل معجون‌های بزرگ
	باب هفتم: اندر عمل معجونهای دیگر که حاجت بدان بیشتر باشد چه معجون‌های مسهل و
۳۱۷	مُسیک و مُدیر و مانند آن
۳۳۰	باب هشتم: اندر ایاریجات
۳۳۹	باب نهم: اندر گوارش‌ها
۳۵۰	باب دهم: اندر اطرینفل‌ها
۳۵۵	باب یازدهم: اندر قرص‌ها
۳۸۱	باب دوازدهم: اندر سفوفات و قمایح
۳۹۰	باب سیزدهم: اندر لعوق‌ها
۳۹۵	باب چهاردهم: اندر انواع شراب‌ها

۴۱۸	باب پانزدهم: اندر رُب‌ها.....
۴۲۰	باب شانزدهم: اندر عمل پرورده‌ها.....
۴۲۶	باب هفدهم: اندر نفع‌ها و مطبوخ‌های مسهل و انواع ماء الاصول.....
۴۳۵	باب هجدهم: اندر حب‌های مسهل و غیر مسهل.....
۴۴۹	باب نوزدهم: اندر داروهای قی.....
۴۵۰	باب بیستم: اندر داروهای غرغره.....
۴۵۴	باب بیست و یکم: اندر سعطات و شومات و بُخورات و عطوسات و قطورات.....
۴۶۵	باب بیست و دوم: اندر طلی‌ها و ضمادها.....
۴۹۶	باب بیست و سوم: اندر نطول‌ها.....
۴۹۷	باب بیست و چهارم: اندر روغن‌ها.....
۵۰۴	باب بیست و پنجم: اندر روغن‌ها و ذرورها.....
۵۰۹	باب بیست و ششم: اندر روهای دهان و کام و زبان و دندان و ملازه.....
۵۱۴	باب بیست و هفتم: اندر روای چشم.....
۵۱۹	باب بیست و هشتم: اندر حب‌ها و طب‌های مسهل و غیر مسهل.....
۵۲۶	باب بیست و نهم: اندر یاد کردن اوزان و مَدِیل.....
۵۲۹	باب سی‌ام: اندر تفسیر نام داروها که شکل است.....
۵۳۳	باب سی و یکم: اندر بدلهای داروها.....
۵۴۱	تعلیقات.....
۵۵۸	فرهنگ واژگان و اصطلاحات و نامها.....

مقدمه مصحح

در تصحیح این جلد از کتاب ذخیره خوارزمشاهی، تا انتهای کتاب نهم، از دست‌نویس‌های «اس» و «س» استفاده شد و در موارد اختلاف بین این دو دست‌نویس، از دست‌نویس «م» که نسبت به دست‌نویس «وا» صحیح‌تر است، استفاده گردید. همچنین در مواقع لزوم به دست‌نویس «وا» و دست‌نویس «م» که مشخصات آن در جلد پنجم به شرح است، مراجعه شد.

دست‌نویس «م» گفتار در منافع اعضای حیوانات را ندارد و همچنین پس از پایان کتاب نهم با صفحه‌بندی و خطی دیگر نوشته شده که نشان می‌دهد کاتبی دیگر آن را ادامه داده و صحت آن نیز به سبب کمتر شده است، در نتیجه از این دست‌نویس در ادامه تصحیح این جلد استفاده نشد. بدین ترتیب در تصحیح گفتار «در منافع اعضای حیوانات» در موارد اختلاف در دست‌نویس «اس» و «س» به دو دست‌نویس «وا» و «م» مراجعه گردید و در تصحیح فراوانی، در موارد اختلاف دو دست‌نویس «اس» و «س»، به دست‌نویس «م» که نسبت به دست‌نویس «وا» صحیح‌تر بود، مراجعه شد و در مواقع لزوم از دست‌نویس «را» و دست‌نویس دیگری متعلق به کتابخانه مجلس به شماره ثبت ۶۲۲۷ استفاده شد.

دست‌نویس اخیر، ابتدا کتاب نهم و قرا‌ب‌ادین ذخیره را دارد و پس از آن کتاب هفتم و هشتم را آورده است. دست‌نویس یاد شده با خط نسخ نسبتاً خوانایی نوشته شده و کاتب در قرار دادن نقطه‌ها صرفه‌جویی کرده، ولی از صحت خوبی برخوردار است و به نظر می‌رسد که از قرن هفتم یا هشتم باشد، در صورتی که در مشخصات آن در کتابخانه مجلس، سال کتابت آن «۵۸۱» نوشته شده است که با توجه به صحت آن ممکن است صحیح باشد. علامت اختصاری این دست‌نویس در پاورقی‌ها «م» است. البته این دست‌نویس در مواردی افتادگی‌هایی دارد که به

همین دلیل به دست‌نویس دیگری، باز متعلق به کتابخانه مجلس به شماره ثبت «۲۳۲۷» مراجعه شد و تا پایان قرا‌بادین از آن استفاده گردید. این دست‌نویس به تاریخ ۶۶۸ ه. ق ثبت شده است و تنها بخش قرا‌بادین ذخیره را دارا است و در پاورقی‌ها با علامت اختصاری «م» ۴ آمده است. همچنین در اکثر مواردی که دست‌نویس «م» ۳ وجود دارد، از دست‌نویس «وا» به دلیل جابجایی‌های زیاد و صحت کم، استفاده نشد.

نکته دیگر آنکه در دست‌نویس اس که در این شش جلد، دست‌نویس اساس قرار گرفته است، همواره جمله «بلغت المقابلة» در حاشیه صفحات آن دیده می‌شد که نشان‌دهنده تصحیح این دست‌نویس با دست‌نویسی دیگر بود؛ ولی از انتهای کتاب ششم، دیگر این عبارت دیده نمی‌شود و صحت دست‌نویس اس از کتاب هفتم به بعد کمی کاهش یافته است.

در تصحیح این جلد، در دست‌نویس «س»، حرف «پ» در واژه «پر» یک بار با سه نقطه آمده که برای رلیز در در طی این ۶ جلد بدین شکل نوشته شده است. در دست‌نویس اس گاهی در پایان برخی جمله‌ها، سه نقطه مانند نقطه‌های حروف سه نقطه گذاشته شده است که حرکت نقطه پایان - مله را دارد.

نشانه‌های اختصاری استفاده شده در تعیلات:

ب: باب
گ: گفتار
ج: جلد
ن: نگاه کنید

جز: جزو
ر.ک: رجوع کنید
ک: کتاب